

## Kun saaresta tuli niemimaa

**Leena Miekkavaara: Suomi 1500-luvun kartoissa. Kuvia ja paikannimiä. Atlasart 2008. 101 s.**

■ Suomen karttakuvan kehitys 1500-luvulla oli sarja kartografisia käännekohtia, joiden tuloksena kaukaisesta pohjoisesta saaresta, *Scandiasta*, muodostui vähitellen pohjois-eteläsuuntainen niemimaa. Muutoksen saivat aikaan 1500-luvun kartografit ja maantieteilijät. Karttahistorioitsija Leena Miekkavaaran teoksen *Suomi 1500-luvun kartoissa. Kuvia ja paikannimiä* aiheena ovat kuusi aikansa tunnetuinta kartografia: Jacob Ziegler, Olaus Magnus, Sebastian Münster, Abraham Ortelius, Lucas Janszoon Waghenaer ja Gerard Mercator sekä heidän Pohjoismaiden karttansa.

Kartografit on oikein valittu, sillä kaikki edellä mainitut edistivät omintakeisesti Suomen karttakuvan vakiintumista

ja olivat samalla esikuvina ja lähteinä muille kartantekijöille. Baijerilainen teologi, matemaatikko ja maantieteilijä Jacob Ziegler kuvasi *Schondia*-kartassaan Suomen ensimmäistä kertaa niemimaana saariryhmän sijaan ja hylkäsi ptolemaiolaisen tradition, jossa koko Skandinavia oli karttaeditiosta riippuen saari tai itä-länsisuuntainen niemimaa. Roomaan uskonpuhustusta paennut Ruotsin viimeinen katolinen arkkipiispa Olaus Magnus korvasi Zieglerin pääpiirteissään oikeanlaista mutta pelkistetyn kulmikasta karttakuvaa tietorikkaalla ja yksityiskohtaisesti illustroidulla *Carta marinalaan* (myös *Carta gothica*). Merihirviöineen kartta oli jo omana aikanaan erikoinen luomus. Merkittävimmät Olaus Magnuksen tekemät muutokset Ziegleriin verrattuna olivat Pohjanlahden muodon korjaaminen sekä Skandinavian ja Grönlannin maayhteyden poistaminen. Viime mainittu mahdollisti koillisväylän etsinnän meritse ja vilkastutti erityisesti englantilaisten ja hollantilaisien retkikuntien toimintaa pohjoisilla merialueilla. Saksalainen Sebastian Münster ei tuonut karttakuvaan mitään olennaisesti uutta – hänen tietonsa perustuivat Zieglerin *Schondiaan* – mutta hän teki Skandinaviaa ja Suomea kansainvälisesti tunnetuksi liittämällä Pohjanlahden kartan osaksi *Cosmographiaansa* (1544), joka oli omana aikanaan erittäin laajalevikkoinen yleismaantieteellinen teos. Antwerpeniläinen Abraham Orteliuskaan ei hänkään uudistanut Pohjanlahden karttakuvaa mutta levitti Münsterin tapaan Suomi-tietoi-

suutta julkaisemalla Pohjoismaiden karttansa, *Septentrionalium regionum description*, osana *Theatrum Orbis Terrarum*-kartastoaan (1570), laatuun ensimmäistä atlasia maailmassa. Orteliuksen kartan suuren virheenä oli olemattoman pienenä kuvattu Laatokka. Hollantilainen merenkulkija Lucas Waghenauer uudisti maailman ensimmäisessä painetussa *Spiegel der Zeevaerdt* -merikartastossaan erityisesti Suomenlahden karttakuvaa (1583). Joukon merkittävin kartografi oli saksalais-alankomaalainen Gerard Mercator, joka paransi karttojen tarkkuutta, lisäsi nimitystietoutta ja kehitti uuden nimeään kantavan projektion, joka on käytössä edelleenkin merikartoissa. Mercatorin kolmiosainen kartasto valmistui vuosina 1585–95. Mercatorin kartat sisälsivät uutta tietoa ensimmäisen kerran sitten Olaus Magnuksen, mutta Laatokka oli edelleen virheellisen pieni. Selvästikään kartografeille ei tullut Ruotsin valtakunnan kaakkoiskulmasta riittävästi informaatiota. Tietämyksen painopiste oli pohjoisessa.

Miekkavaaran teoksen aikajänne kattaa 1500-luvun, mutta sen olisi voinut ulottua Andreas Bureuksen karttoihin (1611, 1614, 1626), joista ensimmäinen vuonna 1611 julkaistu *Lapponia* oli ensimmäinen todellisuutta hyvin vastaava vaikkakin puutteellisten pituuspiirimäärittysten takia hieman liian pullistunut kuva Ruotsin valtakunnan pohjoisosista. Bureuksen kartat olivat 1500-luvun kartografisen kehityksen päätepiste lähes sadan vuoden ajan.

Lyhyen antiikin ja keskiajan

kartografiaa esittelevän johdannon jälkeen tekijä käsittelee kartografioiden elämänvaiheet ja työt. Pienoiselämäkertojen jälkeen käydään yksityiskohtaisesti läpi kartat sekä niihin liittyneet Suomea koskevat kuvaukset.

Kartografit olivat 1500-luvulla ajan hengen mukaisesti monioppineita. Kartografeista Ziegler, Olaus Magnus ja Münster olivat muiden toimien ohessa teologeja, kielitieteilijöitä tai kirkonmiehiä: Ortelius kartta-alan käsityöläinen ja kustantaja ja Mercator jo uutta aikaa ennakoiva, luonnontieteellisen maailmankatsomuksen omaksunut ja lähteisiinsä kriittisesti suhtautuva tiedemies. Kartografiaa ja maantiedettä edistivät 1500-luvun alkupuoliskolla myös aneidenkeruumatkat, jotka esimerkiksi Olaus Magnus ulotti Skandinavian pohjoisosiin asti. Kartografia oli uusi ala ja se veti puoleensa opinhaluisia nuoria. Osa kartografeista oli syntyisin vaatimattomista oloista tai jääneet nuorena orvoiksi (Ortelius, Mercator, Waghenauer). Tällaisille henkilöille kartografia ja maanmittaus tarjosivat mahdollisuuden jyrkkään nousujohteeseen uraan ja pääsyn ruhtinaiden lähipiiriin, sillä Euroopan hoveihin haluttiin noihin aikoihin juuri kartografeja, astronomeja, linnoitusinsinöörejä ja maanmittareita. Myös Ruotsiin kaivattiin tämän alan asiantuntijoita. Kustaa Vaasa yritti saada Jacob Zieglerin hoviinsa, koska luonnontieteellinen ja matemaattinen osaaminen puuttui Ruotsista lähes täysin. Myös *Cosmographian* tapaisilla maantieteellisillä yleisteoksilla oli

Ruotsille ja muille uusille monarkioille suuri imagomerkitys. Kustaa Vaasan onnistuikin rahalahjoituksin saada Münster kirjoittamaan Ruotsista ylistävään sävyyn – erityisesti Suomea kielitieteilijä Münster luonnehti hienoksi maaksi *finlandiksi* – ja saipa kuningas vielä tekijän laatimaan omistuskirjoituksenkin itselleen.

Miekkavaaran kirjan uutta kiinnostavaa antia on karttakuvausten julkaisu suomennettuina ja lyhentämättöminä sekä kirjan lopussa oleva taulukko, johon tekijä on koonnut karttojen paikannimet. Lisäksi teoksessa on suomennettu Olaus Magnuksen kartassa olevaa tekstiainesta ja tulkittu uudella tavalla eräitä kuvallisia yksityiskohtia (s. 46).

Taustoja ei selvitetä suppeahkoa johdantoa laajemmin. Käsittelyä olisi voinut syventää tarkastelemalla jonkin verran itse aikakautta, jolloin Skandinavian karttakuva tarkentui, sillä vasta tätä taustaa vastaan pohjoisia alueita kohtaan tunnettu yleinen mielenkiinto tulee ymmärretyksi.

Klaudios Ptolemaioksen *Geographica* (varsinkin sen täydennetyt editiot) käynnisti kartografian vallankumouksen, joka yhdessä kirjapainotaidon ja kehittyvän paikanmäärityksen – käytännössä leveyspiirimäärityksen – kanssa mahdollisti aiempaa tarkemmat kartat. Löytöretket laajensivat tunnetun maailman piiriä ja edistivät kartografiaa. Alan kiinnostus kohdistui Skandinaviaan osaksi siksi, että eteläinen Atlantti oli Portugalin ja Espanjan merivaltojen keskenään jakama ja monopolisoima (Tordesillasin traktaatti 1494), mikä esti poh-

joiseurooppalaisten merenkulkijoiden pääsyn etelään. Ainoa käytettävissä oleva meritie itään kulki pohjoisten alueiden kautta, mikä osaltaan lisäsi Pohjoismaita ja erityisesti näiden pohjoisosia kohtaan tunnettua kiinnostusta. Lappia yritettiin kartoittaa Ruotsin, Venäjän ja Tanska-Norjan toimesta myös sen kiistanalaisten rajojen ja omistusten ja malmiesiintymien takia.

Kartografian keskus oli siellä missä vallankeskus: hajanaisissa monikansallisissa ja alueellisesti laajoissa valtiomuodostelmissa kuten Vatikaanissa ja Kaarle V:n Pyhässä saksalais-roomalaisessa keisarikunnassa ja Filip II:n Habsburgien Espanjassa. Viime mainittu koostui Euroopassa, Etelä-Amerikassa ja Filippiineillä olevista omistuksista. Näitä valtiomuodostelmia ei voitu hallita ilman karttoja. Alankomaiden itsenäisyys sodan jälkeen kartografian painopiste vakiintui Luoteis-Eurooppaan. Tämä näkyi myös 1500-luvun kartografien toimipaikoissa. Olaus Magnus vaikutti Venetsiassa ja Roomassa, Ziegler ja Münster Saksassa, Ortelius Antwerpenissä ja Waghenauer Amsterdamissa.

Teoksen kuvituksena olevat kartat ovat selkeitä ja niiden osasuurenukset havainnollisia. Osa kartoista on Suomessa ennen julkaisemattomia kuten Suomi Gemma Frisiuksen karttapallossa vuodelta 1537. Mainittakoon, että Frisius kehitti mm. kolmiomittausten käyttöä kenttämittauksissa ja pituuspiirin määrittäystä maalla (merellä pituuspiiri onnistuttiin määrittämään vasta 1700-luvun loppupuolella).

Pituuspiiri pystyttiin määrittämään teoriassa ns. jaakon-sauvalla mittaamalla kuun ja jonkun lähiplaneetan etäisyys, mutta käytännössä mittalaitteiden epätarkkuuden ja työläiden laskutoimitusten takia pituuspiiriä ei käytännössä mitattu. Puute näkyi kartoissa. Leveyspiirit olivat kohdallaan mutta pituuspiirit heittivät merkittävästi. Kartat tehtiin kuulopuheiden perusteella. Välimatkat mitattiin joko itse matkaa tehden – näin tekivät ainakin Olaus Magnus ja mahdollisesti Waghenauerkin – tai muiden matkalaisten kuvausten, paremman puutteessa ”poronkusemiin” perustuvien päivämatka-arvioiden perusteella. Pohjolan kartoittamisen edistymistä hidastivat myös luonnonolot. Olosuhteet olivat talvisessa, asumattomassa ja tiettömässä Pohjolassa aivan erilaiset kuin tiheään asutussa Keski-Euroopassa, jossa maanmittarit mittasivat ja laskivat kuljetun matkan mukavasti hevostähtäryissä istuen. Mainittakoon, että Münster ja Mercator tekivät Saksassa kokeellisia alueellisia kolmiomittauksia (eivät vielä kolmioverkkomittauksia, joista ensimmäiset tehtiin 1600-luvun alussa Snelliuksen ja Schickardin toimesta) ja pransivat karttojen tarkkuutta, mutta Skandinaviaa kartoitettiin lähes täysin toisen käden lähteiden perusteella.

Kirjan taitto on muuten onnistunut paitsi sivuilla 36–37 olevaa Carta marinaa on taitosta johtuen osin mahdotonta lukea. Sivun 66 alkaa katkenneella lauseella ja sivun 86 taitto on epäonnistunut, taustakartasta (al-Idrisin maailmankartta 1154) ei saa selvää ja

teksti on hankalalukuinen. Termi ”keskiluokkainen” sopii huonosti 1400-luvun sääty-yhteiskuntaan, ja oliko viime kädessä monikansallista kirkkovaltiota edustanut kosmopoliitti Olaus Magnus erityisen ”isänmaallinen”? Orteliuksen kartasta tekijä toteaa, että sitä käyttivät ”kuninkaat ja tavallinen kansa” (s. 61); epäilemättä kuninkaat ja muu lukenut eliitti tekivät niin, mutta kuinka paljon tällaisiin kartastoihin tutustuivat yhteiskunnan alemmat kerrokset on toinen kysymys. Lähdeluettelosta puuttuu sivulla 96 mainitun Bagrowin tutkimus. Koska kyseessä on karttahistoriallinen teos, olisi myös sivun 11 kuvan lähteenä olleesta kartasta tullut antaa tarkat lähdetiedot.

Lähteinä tekijä on käyttänyt pääasiassa karttoja sekä kotimaista ja varsinkin ulkomaista kirjallisuutta, jonka joukossa on kiitettävällä tavalla paitsi aivan uutta myös vanhaa mutta edelleen relevanttia kirjallisuutta. Varsinaisia lähdeviitteitä ei ole. Selvyyden vuoksi eri lähderyhmät olisi voinut lähdeluettelossa erottaa toistaan. Kirjallisuusluetteloon olisivat kuuluneet myös Erkki Fredriksonin ja Heikki Rantatuvan tutkimukset.

Kaiken kaikkiaan Leena Miekkavaaran teos on kiinnostava yleisesitys varhaisen pohjoisen karttakuvan hahmottumisesta. Kyseessä on aihe, jonka niukasta ja moneen kertaan läpikäydystä aineistosta on enää hyvin vaikea löytää uutta tietoa.

*Mikko Huhtamies*